

IFSIJ IMPACT FACTOR: 6.225

ISSN: 2455-1511

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue: 015

May- 2025

"ज्ञान, विज्ञान आणि सुसंस्कार यांसाठी शिक्षण प्रसार"
- शिक्षणमहर्षी डॉ. जापूजी साळुंखे

Shri Swami Vivekanand Shikshan
Sanstha, Kolhapur's

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE,

Talmavale, Tal. Patan, Dist. Satara, Maharashtra

Affiliation: Shivaji University, Kolhapur

(Grade: B++ with 2.77 CGPA)

One Day Online

NATIONAL MULTIDISCIPLINARY CONFERENCE

On

06th March 2025

On

'Innovation for Sustainable Development
and Restoration of Environment'

'पर्यावरण पुनरुत्थान और शाश्वत विकास
के लिए नवाचार'

'पर्यावरण पुनर्संचयीन व शाश्वत विकास
करण्यासाठीच्या नवकल्पना'

Special Issue Editor: I/C Prin. Prof. (Dr.) U. E. Salunkhe

Coordinator, IQAC: Dr. D. M. Bhise

Conference Coordinator: Dr. S. K. Naik

Guest Editor: Prof. Dr. M.A. Kadam-Patil

Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

Sanskriti International Multidisciplinary Research Journal

IMPACT FACTOR - (IFSIJ) – 6.225

Special Issue 015- "Innovation for Sustainable Development and Restoration of Environment"

ISSN: 2455-1511

May- 2025

IFSIJ IMPACT FACTOR: 6.225

ISSN: 2455-1511

SANSKRUTI

International Multidisciplinary Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Special Issue: 015 May - 2025

"Dissemination of Education for Knowledge, Science and Culture."

- Shikshanmaharshi Dr. Bapuji Salunkhe

Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's
Kakasaheb Chavan College, Talmavale

Tal. Patan, Dist- Satara. 415103 (Maharashtra)

Accredited with 'B' Grade with 2.77CGPA

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

One Day Online Multidisciplinary National Conference

On

Innovation for Sustainable Development and Restoration of Environment

Organized by

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL (IQAC)

On

Thursday, 6th March, 2025

Special Issue Editor: I/C Prin. Prof. (Dr.) U. E. Salunkhe

Coordinator, IQAC: Dr. D. M. Bhise

Conference Coordinator: Dr. S. K. Naik

Guest Editor: Prof. Dr. M.A. Kadam-Patil

Editor-in-Chief: Prof. Santosh Bongale

INDEXED, PEER-REVIEWED INTERNATIONAL JOURNAL

www.simrj.org.in Email ID: editorsimrj@gmail.com

Page 1

56	पर्यावरणाच्या शाश्वत विकासात ग्रंथालयांचे योगदान सौ. आशा चंद्रशेखर जिरगे	276-281
57	Green Library Smt. Thorat Nilima Rajaram	282-287
58	AWARENESS AND USE OF CHAT-GPT A STUDY OF STUDENTS OF RAJE RAMRAO COLLEGE, JATH Mr. Abhaykumrar A. Patil, Dr. Yuvraj G. Jadhav	288-296
59	Paperless Literature in the Library and Sustainability Mr. Atul Ramdas Nagarkar, Dr. Shivshankar K. Ghumre	297-301
60	Impact of Library and Knowledge Resource Centre in Sustainable Development of Environment in India Dr. Sudhir Ramdas Nagarkar	302-304
61	पर्यावरणाचा समतोल राखण्यासाठी कागदविरहित ग्रंथालय-काळाची गरज. डॉ. मुल्ता जे. यु.	305-309
62	भारतातील प्रमुख पर्यावरणीय चळवळीचा अभ्यास: एक ऐतिहासिक दृष्टिक्षेप श्रीमती तेजश्री तानाजी सरकाळे, डॉ. श्रीमती भाग्यश्री महादेव जाधव	310-316
63	A Study on Exploitation of Natural resources and its impact on Cultural Heritage Dr. Ranjith Kumar Varre, M Krishna Chaitanya	317-322
64	पर्यावरणवादी चळवळी- ऐतिहासिक अभ्यास पाटील चेतन विश्वास	323-327
65	जलनीतीचे उद्गाते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर सौ. विद्या युवराज कापसे	328-331
66	औद्योगिक क्रांतीचा पर्यावरणावरील परिणाम प्रा. अमित अरुण कदम	332-340
67	Chipko Movement, Movements against large dams: Environmental Movements Dr. Supriya Santosh Waje	341-345
68	बाह्य समाज- आधुनिक भारताच्या सामाजिक- धार्मिक सुधारणा चळवळीचा प्रेरक श्री. युवराज जगन्नाथ कापसे	346-349
69	ENVIRONMENTAL MOVEMENTS IN INDIA Prof. Pramod Subhash Shendage	350-356
70	शिवरायांची निसर्ग - नीती डॉ. रोहिणी रामचंद्र हाके	357-359

भारतातील प्रमुख पर्यावरणीय चळवळीचा अभ्यास: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोण

श्रीमती तेजश्री तानाजी सरकाळे¹ डॉ. श्रीमती भाग्यश्री महादेव जाधव²

1. सहाय्यक प्राध्यापक, इतिहास विभाग, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड
ई-मेल : tejashrisarkale123@gmail.com
2. प्राचार्य, सरदार बाबासाहेब माने महाविद्यालय, रहिमतपूर

प्रस्तावना :

१९७० च्या दशकापासून भारतातील पर्यावरण चळवळी राज्य पुरस्कृत विकासाच्या स्वरूपावर टीका म्हणून उदयास आल्या आहेत. देशाच्या विविध भागांमध्ये नैसर्गिक संसाधनांच्या उपलब्धते आणि वापरावरील नैसर्गिक संसाधनांवर आधारित संपर्ष या पर्यावरण चळवळींच्या केंद्रस्थानी आहेत. या चळवळींनी जमीन, पाणी, जंगले वासाखळा नैसर्गिक संसाधनांचे वाढते व्यापारीकरण आणि मत्केदारी, त्यांचा शाश्वत वापर आणि असमान वितरण, शोषणात्मक शक्ती संबंध, निर्णय घेण्याचे केंद्रीकरण आणि विकास प्रक्रियेमुळे समुदायांचे असन्नीकरण यांचा प्रतिकार केला आहे. त्यांनी नैसर्गिक हक्कांवर आणि निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेवर लोकांचे हक्क प्रतिपादित केले (सांगवाई २००७: १११). तथापि, भारतातील पर्यावरण चळवळींच्या एका विशिष्ट मार्गाबद्दल आपण बोलू शकत नाही, कारण पर्यावरणीय चर्चा बहु-स्तरीय घटना, विविध पद्धती, राजकीय आणि संसाधनात्मक संदर्भ, विविध घटक आणि विचार आणि हस्तक्षेपाच्या चौकटींनी बनलेली आहे. 'जातीयता, लिंग, प्रादेशिक स्वायत्तता, कामगार आणि मानवी हक्कांच्या क्षेत्रात पर्यावरणीयदृष्ट्या समांतर सामूहिक कृती म्हणून समजल्या जाणाऱ्या कृती' तेव्हा परिस्थिती आणखी गुंतागुंतीची होते.

पश्चिमेकडील पर्यावरण चळवळी संवर्धन, सखोल पर्यावरणशास्त्र, जीवनमान आणि भूतकाळातील भौतिकवादी मूल्यांच्या कल्पनांवर भर देत आहेत. म्हणूनच, त्यांना नवीन सामाजिक चळवळी म्हणून अधिक समजले गेले आहे जे 'वैयक्तिक आणि नैतिक दृढनिश्चयाच्या' आधारावर समर्थन मिळवतात आणि वर्गांशी संबंधित नाहीत असे मानले जाते, परंतु भारतातील पर्यावरणीय चळवळी शाश्वत सामाजिक चळवळींशी सातत्य दर्शविताना तर नवीन सामाजिक चळवळींची काही वैशिष्ट्ये प्रदर्शित करतात. जरी ते काही सार्वत्रिक मूल्यांना आकर्षित करतात, तरी पर्यावरणीय संपर्ष विशिष्ट वर्गांच्या लोकांना अधिक प्रभावित करतात असे आढळून आले आहे. 'कोणी त्याग करवा आणि कोणाच्या फायद्यासाठी?' या प्रश्नाला महत्त्व देऊन, पर्यावरणीय संपर्षांनी एक माध्यम म्हणून काम केले आहे ज्याद्वारे मोठ्या प्रकल्पांमुळे आदिवासी, शेतकरी, मागास जाती, मच्छीमार किंवा त्यांच्या उपजीविकेच्या साधनांपासून विस्थापित झालेले लोक, संपटित आणि असंपटित कामगार, लघु उद्योजक आणि उत्पादक आणि जमीन, जंगले, नद्या, तलाव आणि समुद्र आणि इतर स्थानिक संसाधनांवर जगणारे सर्व या नैसर्गिक संसाधनांवर आपला हक्क सांगतात. शोडक्यात, रणजित द्विवेदी यांच्या शब्दांत सांगायचे तर, 'पर्यावरण चळवळ ही एक 'आच्छादन' म्हणून समजली जाते कारण त्यात विविध सामाजिक आणि चर्चात्मकरीत्या तयार केलेल्या विचारसरणी आणि कृती, सिद्धांत आणि पद्धतींचा समावेश असतो'

उद्दिष्टे :-

भारतातील पर्यावरणवादी चळवळींचा इतिहास आणि त्यांचा विकास अभ्यासणे.
भारतातील पर्यावरणवादी चळवळींचे महत्त्व समजून घेणे.

भारतातील पर्यावरण चळवळींचा उदय: एक संक्षिप्त इतिहास

भारतात पर्यावरण चळवळींचा उदय ब्रिटिश काळात झाला, जरी त्या त्यावेळी पर्यावरणीय चळवळी म्हणून ओळखल्या जात नव्हत्या. वसाहती राज्याने मोठ्या क्षेत्रावर कब्जा करून व्यावसायिक जमीनक्रमासारख्या संसाधनांच्या तीव्र वापराला लोकांचा तीव्र प्रतिकार सर्वज्ञात आहे. यामुळे वसाहती राज्य आणि त्याच्या प्रजेमध्ये दीर्घकाल लढाया आणि सामाजिक संघर्ष सुरू झाले. ब्रिटिशांनी जंगले, सामान्य जमिनी, वनोपजांवर प्रवेश प्रतिबंधित करण्याचा प्रयत्न केला ज्याचा अर्थ वनवासी, शिकारी, भटक्या आणि पशुपालक समुदाय, शेतकरी इत्यादींच्या पारंपारिक हक्कांचे उल्लंघन म्हणून घेतला गेला, ज्यामुळे त्यांचे अस्तित्व धोक्यात आले आणि परिणामी शेतकरी बंड झाले. या उठावांना पर्यावरणीय चळवळी म्हणून समजले जात नव्हते, परंतु त्यात असे घटक होते ज्यांच्यासाठी त्यांना नंतरच्या काळातील पर्यावरणीय संघर्षांचे पूर्वसूचक मानले जाऊ शकते.

उदाहरणार्थ, पहिल्या महायुद्धानंतरच्या काळात, पुण्याजवळील मुळशी येथे धरण बांधण्यासाठी टाटांनी जमीन संपादित करण्यास लोकांनी विरोध केला, जो मुंबई शहराला वीजपुरवठा करेल, हे भारतातील सर्वात सुरुवातीच्या पर्यावरणीय चळवळींपैकी एक म्हणून ओळखले जाते. काँग्रेसचे नेते सेनापती बापट यांनी स्थानिक लोकांचे नेतृत्व केले आणि धरणाचे बांधकाम जवळजवळ एक वर्ष थांबवण्यात यश मिळवले, जोपर्यंत मुंबई सरकारने टाटांना भरपाई देऊन जमीन संपादित करण्याचा आदेश जारी केला नाही. यामुळे चळवळीत फूट पडली, ज्यामुळे एक गट, म्हणजेच मुळशी खोऱ्यात जमिनी असलेल्या पुण्यातील ब्राह्मण जमीनदार, भरपाईच्या बदल्यात प्रकल्पासाठी त्यांची जमीन देण्यास तयार झाले तर शेतकरी आणि त्यांचे नेते या कल्पनेला पूर्णपणे विरोध करत होते. वीज कंपनी, ब्रिटिश सरकार आणि जमीनदारांच्या विरोधामुळे शेतकऱ्यांना हार मानावी लागली; परंतु जमिनीच्या बदल्यात टाटांकडून वाजवी भरपाई मिळवण्यात चळवळ यशस्वी झाली. त्यानंतर त्यांनी इतर ठिकाणी धरण बांधण्याचे काम पुढे नेले नाही.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात १९७० च्या दशकात पर्यावरणीय चळवळींचा उदय हा विकास आणि राष्ट्रराज्यांच्या धोरणांच्या स्वरूपाचा प्रतिसाद होता. आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेमुळे संसाधनांचा वापर अधिक तीव्र झाला. गाडगीळ आणि गुहा (१९९४) यांच्या मते, पूर्वी जंगलांवरील स्पर्धात्मक टाळ्यांमधून संघर्ष उदयास येत होते, आता या सामाजिक-राजकीय संघर्षांमध्ये एक वेगळा पर्यावरणीय आयाम जोडला गेला आहे कारण ते गरीब शेतकरी आणि आदिवासींना प्रभावित करणाऱ्या कृती होत चाललेल्या संसाधन आधाराच्या संदर्भात पडले. स्वतंत्र भारतात नदी खोऱ्यातील प्रकल्पांच्या सामाजिक परिणामांशी संबंधित आणखी एका प्रकारचा संघर्ष ज्यामुळे प्रचंड लोकप्रिय प्रतिसाद निर्माण झाला आहे. गाडगीळ आणि गुहा (१९९४: ८) यांनी दिलेल्या अंदाजानुसार, ९० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत भरपाई किंवा पुनर्वसनाचा कोणताही विचार न करता धरणे बांधल्यामुळे सुमारे १.१५ कोटी लोक विस्थापित झाले आहेत. म्हणूनच, गेल्या ३० वर्षांत धरणालून विस्थापित झालेल्या लोकांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या चळवळींना महत्त्व प्राप्त झाले आहे. धरणांमुळे होणारे विस्थापन हे मोठ्या फायद्यासाठी असल्याचे म्हटले जात असले तरी, आज भारतीय गावकरी प्रतिकाराशिवाय मार्ग काढण्यास कचरत आहेत.

जागतिकीकरणाच्या या आधुनिक काळात, निसर्ग आणि त्याच्या संसाधनांबद्दलचा दृष्टिकोन खाजगी बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचा नफा मिळवण्याचा हेतू संरक्षित. खाजगी उत्खनन भांडवलशासाठी राज्य हळूहळू मागे हटत असल्याने निसर्ग आणि नैसर्गिक संसाधनांवर हल्ले वाढत आहेत आणि त्यांच्या जवळ राहणाऱ्या परिसंस्थेतील लोकांकडे जवळजवळ दुर्लक्ष होत आहे. म्हणूनच, आपल्याला हिंसक संघर्ष दिसतात ज्यामुळे त्यांची जमीन, संस्कृती, ओळख आणि जीवनशैली जपण्यासाठी आपले प्राण देण्यास तयार असलेल्या लोकांचा मृत्यू देखील होतो.

भारतात पर्यावरण चळवळींच्या उदयाची कारणे

भारतात पर्यावरण चळवळींच्या उदयास अनेक महत्वाचे घटक कारणीभूत आहेत, ज्यात खालील घटकांचा समावेश आहे.

1. नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण.

2. सरकारी उपक्रम जे विकासासाठी कुचकामी आहेत.

3. आर्थिक आणि सामाजिक घटक:

I) उत्पन्नातील तफावत: या तफावती पर्यावरणीय समर्थनासाठी संसाधनांच्या उपलब्धतेवर तसेच वेगवेगळ्या लोकांना वेगवेगळ्या पर्यावरणीय घोरस्थाना किती प्रमाणात सामोरे जावे लागते यावर परिणाम करू शकतात.

II) शिक्षणाचे स्तर: उच्च पाठ्यशाळेचे शिक्षण हे पर्यावरणीय समस्यांवरून अधिक चांगल्या समजूतीशी आणि पर्यावरणीय सक्रियतेसाठी अधिक प्रवृत्तीशी जोडलेले असते.

III) रोजगार पद्धती: विविध अर्थव्यवस्था असलेले समुदाय पर्यावरणीय निर्बंधांना अधिक समर्थन देऊ शकतात, परंतु पर्यावरणात हानी पोहोचवणाऱ्या व्यवसायांवर अवलंबून असलेले लोक त्यांच्या नोकऱ्या गमावण्याच्या भीतीने असे करण्यास नाखूष असू शकतात.

IV) ग्राहकांचे वर्तन: पर्यावरणपूरक वस्तू आणि सेवांची मागणी ग्राहकांच्या निर्णयांवर अवलंबून असते, ज्यावर त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा प्रभाव असतो

V) राजकीय प्रभाव: एखाद्या व्यक्तीची सामाजिक-आर्थिक स्थिती त्यांच्या राजकीय संवेदनेवर आणि निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेवर परिणाम करू शकते, ज्यामुळे कायदे तयार करताना पर्यावरणीय मुद्द्यांना किती प्राधान्य दिले जाते यावर परिणाम होऊ शकतो.

4. पर्यावरणाचा न्यास किंवा चिंता.

5. माध्यमांचा प्रसार आणि पर्यावरण जागरूकता.

भारतातील प्रमुख पर्यावरण चळवळ

1. चिपको आंदोलन (१९७३)

सुंदर लाई चहुगुणा, गौरा देवी, बचनी देवी, चंडी प्रसाद भट्ट, रामशेर सिंग निरत आणि धनश्याम रदुरी यांच्या नेतृत्वाखालीत चिपको चळवळ ही १९७३ मध्ये भारतातील उत्तराखंडमधील गढ़वाल जिल्ह्यात सुरू झाली होती, ज्याचा उद्देश वन कंत्राटदारांकडून होणाऱ्या व्यावसायिक लाकडाच्या कतलीपासून हिमालयीन उतारांचे संरक्षण करणे होता. सरकारने राखेची झाडे एका खाजगी कंपनीला व्यावसायिक वृक्षतोडीसाठी देण्याच्या निर्णयामुळे ही चळवळ सुरू झाली, ज्यात पूर्वी ग्रामस्थांनी नकार दिला होता. सरकारच्या कृतींना विरोध करणाऱ्या स्थानिक सहकारी संस्थे दशोली ग्राम स्वराज्य संघ (DOSS) ने हे आंदोलन सुरू केले. झाडांची तोड रोखण्यासाठी झाडांना आरिंगन देण्याचा सत्ता या नेत्यांपैकी एक चंडी प्रसाद भट्ट यांनी दिला.

चिपको चळवळीच्या सहा मागण्या होत्या: व्यावसायिक वृक्षतोडीवर बंदी घालणे, पारंपारिक हक्कांचे पुनर्गठन करणे, शुष्क जंगले हिलींग करणे, वन व्यवस्थापनासाठी गाव समित्या स्थापन करणे, वनांशी संबंधित गृह-आधारित उद्योग विकसित करणे आणि वनीकरणात स्थानिक जातोंना प्राधान्य देणे. अखेर सरकारने हिमालयीन प्रदेशात पंधरा वर्षांसाठी वृक्षतोडीवर बंदी घातली, या

चळवळीने हजारो महिलांना आकर्षित केले आणि १९७० आणि त्यानंतर देशाच्या विविध भागांमध्ये लोकप्रिय मागण्यांचे प्रतीक बनते.

2. सायलेंट व्हॅली प्रकल्प

१९७८ मध्ये, केरळ शास्त्र साहित्य परिषद (KSSP) आणि कवी कार्यकर्त्या सुमाकुमारी यांनी केरळच्या पलक्कड जिल्ह्यातील सदाहारित उष्णकटिबंधीय जंगल असलेल्या सायलेंट व्हॅलीच्या संरक्षणासाठी एक मोहीम राबवली. सायलेंट व्हॅली हा ८९ चौरस किलोमीटर पसरलेला एक समृद्ध नैविक खडिना होता आणि कुट्टेमुख प्रकल्पांतर्गत २०० मेगावॅटच्या जलविद्युतधरणामुळे त्याला धोका निर्माण झाला होता. या मोहिमेचा उद्देश वर्षावनांचे संरक्षण करणे आणि पर्यावरणीय संतुलन राखणे हा होता. १९७९ मध्ये, तत्कालीन भारताचे पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी राज्य सरकारला प्रकल्प जलदगतीने पूर्ण करण्याचे निर्देश दिले. सलीम अली यांच्यासह पर्यावरणवाद्यांनी आपले आक्षेप नोंदवले आणि इंटरनॅशनल युनियन ऑफ कन्झर्वेशन ऑफ नेचर अँड नॅचरल रिमोसेस (IUCN) नेही आपली नापसंती नोंदवली. एक जनहित याचिका दाखल करण्यात आली, परंतु ती फेटाळण्यात आली. डिसेंबर १९८० मध्ये, केरळ सरकारने प्रकल्प रद्द करण्याची घोषणा केली आणि सायलेंट व्हॅलीला राष्ट्रीय उद्यान घोषित केले. सायलेंट व्हॅली चळवळीने केरळमध्ये पर्यावरणीय जाणीव वाढीस हातभार लावला आणि पर्यावरणीय वादविकादाचे संतुलन बदलते.

3. जंगल बचाओ आंदोलन:-

१९८२ मध्ये, विहारमधील सिंहभूम जिल्ह्यात सात जंगलांचे व्यावसायिक मागवान लागवडीपासून संरक्षण करण्यासाठी जंगल बचाओ आंदोलन चळवळ सुरू करण्यात आली. ही चळवळ जवळच्या राज्यामध्ये पसरली, ज्यामुळे वन विभागाचे उद्दिष्ट आणि लोकांच्या इच्छांमधील अंतर अधोरेखित झाले.

4. नर्मदा बचाव आंदोलन:-

नर्मदा बचाव आंदोलन ही नर्मदा नदीवरील मोठ्या धरणाविरुद्धची एक सामाजिक चळवळ होती जी १९८५ मध्ये गुजरात, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्राच्या प्रदेशांमध्ये सुरू झाली. सरदार सरोवर प्रकल्प, एक बहुउद्देशीय धरण, या परिसरातील नियोजित दोन सर्वात मोठ्या प्रकल्पांपैकी एक होता. धरणामुळे सुमारे २४५ गावे पाण्याखाली गेली आणि सुमारे अडीच लाख लोकांना स्थलांतर करावे लागते. नर्मदा खोऱ्यातील पर्यावरण आणि परिसंस्थांचे रक्षण करण्यावर या चळवळीचे लक्ष केंद्रित होते. धरणाची उंची प्रस्तावित १३० मीटरवरून ८८ मीटर पर्यंत कमी करण्याची मागणी करण्यात आली. वाढत्या विरोधामुळे जागतिक बँकने या प्रकल्पातून माघार घेतली. या चळवळीत सत्याग्रह, जत समर्पण, रास्ता रोको, गाव बंद, निवर्तन, रैली, उपोषण आणि प्रकल्पांची अडथळे अशा विविध निषेध साधनांचा वापर करण्यात आला. सरकारने जून २०१४ मध्ये अंतिम मंजूरी देऊन प्रतिसाद दिला आणि १७ सप्टेंबर २०१७ रोजी धरणाचे उद्घाटन करण्यात आले. या चळवळीने विकास मॉडेलची प्रभावीता आणि सार्वजनिक हितसंबंध यासारखे मोठे मुद्दे सार्वजनिक व्यासपीठांवर आणले. ज्यामुळे सरकारला त्यांच्या पुनर्वसन धोरणाचा पुनर्विचार करण्यास आणि त्यात सुधारणा करण्यास भाग पाडते. ही चळवळ भारताच्या इतिहासातील सर्वात दीर्घकाळ चालणारी पर्यावरण चळवळ आहे, जी राजकीय पक्ष आणि सामाजिक चळवळींमधील विपरीताची हळूहळू प्रक्रिया दर्शवते.

चळवळीने हजारो महिलांना आकर्षित केले आणि १९७० आणि त्यानंतर देशाच्या विविध भागांमध्ये लोकप्रिय मागण्यांचे प्रतीक बनले.

2. सायलेंट व्हॅली प्रकल्प

१९७८ मध्ये, केरळ शास्त्र साहित्य परिषद (KSSP) आणि कवी कार्यकर्त्या सुहाकुमारी यांनी केरळच्या पलक्कड जिल्ह्यातील सदाहरित उष्णकटिबंधीय जंगल असलेल्या सायलेंट व्हॅलीच्या संरक्षणासाठी एक मोहीम राबवली. सायलेंट व्हॅली हा ८९ चौरस किलोमीटर पसरलेला एक समृद्ध जैविक खजिना होता आणि कुठेमुख प्रकल्पांतर्गत २०० मेगावॅटच्या जलविद्युतधरणामुळे त्याला धोका निर्माण झाला होता. या मोहिमेचा उद्देश वर्षावनाचे संरक्षण करणे आणि पर्यावरणीय संतुलन राखणे हा होता. १९७९ मध्ये, तत्कालीन भारताचे पंतप्रधान मोरारजी देसाई यांनी राज्य सरकारला प्रकल्प जलदगतीने पूर्ण करण्याचे निर्देश दिले. सलीम अली बाँच्यासह पर्यावरणवाद्यांनी आपले आक्षेप नोंदवले आणि इंटरनॅशनल युनियन ऑफ कन्झर्वेशन ऑफ नेचर अँड नॅचरल रिसोर्सेस (IUCN) नेही आपली नापसंती नोंदवली. एक जनहित वाचिका दाखल करण्यात आली, परंतु ती फेटाळण्यात आली. डिसेंबर १९८० मध्ये, केरळ सरकारने प्रकल्प रद्द करण्याची घोषणा केली आणि सायलेंट व्हॅलीला राष्ट्रीय उद्यान घोषित केले. सायलेंट व्हॅली चळवळीने केरळमध्ये पर्यावरणीय जाणीव वाढीस हातभार लावला आणि पर्यावरणीय वादविवेकाचे संतुलन बदलले.

3. जंगल बचाओ आंदोलन:-

१९८२ मध्ये, विहारमधील सिंभूम जिल्ह्यात सात जंगलांचे ज्वावसायिक मागवान लागवडीपासून संरक्षण करण्यासाठी जंगल बचाओ आंदोलन चळवळ सुरू करण्यात आली. ही चळवळ जवळच्या राज्यांमध्ये पसरली, ज्यामुळे वन विभागाचे उद्दिष्ट आणि लोकांच्या इच्छांमधील अंतर अधोरेखित झाले.

4. नर्मदा बचाव आंदोलन: -

नर्मदा बचाव आंदोलन ही नर्मदा नदीवरील मोठ्या धरणविरुद्धची एक सामाजिक चळवळ होती जी १९८५ मध्ये गुजरात, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्राच्या प्रदेशांमध्ये सुरू झाली. सरदार सरोवर प्रकल्प, एक बहुउद्देशीय धरण, या परिसरातील नियोजित दोन सर्वात मोठ्या प्रकल्पांपैकी एक होता. धरणामुळे सुमारे २४५ गावे पाण्याखाली गेली आणि सुमारे अडीच लाख लोकांना स्थलांतर करावे लागते. नर्मदा खोऱ्यातील पर्यावरण आणि परिसंस्थांचे रक्षण करण्यावर या चळवळीचे लक्ष केंद्रित होते, धरणाची उंची प्रस्तावित १३० मीटरवरून ८८ मीटर पर्यंत कमी करण्याची मागणी करण्यात आली. वाढत्या विरोधामुळे जागतिक बँकने या प्रकल्पातून माघार घेतली. या चळवळीत सत्याग्रह, जत समर्पण, रस्ता रोको, गाव बंद, निदर्शने, रॅली, उपोषण आणि प्रकल्पांची अडथळे अशा विविध निषेध साधनांचा वापर करण्यात आला. सरकारने जून २०१४ मध्ये अंतिम मंजूरी देऊन प्रतिसाद दिला आणि १७ सप्टेंबर २०१७ रोजी धरणाचे उद्घाटन करण्यात आले. या चळवळीने विकास मॉडेलची प्रभावीता आणि सार्वजनिक हितसंबंध यासारखे मोठे मुद्दे सार्वजनिक व्यासपीठांवर आणले, ज्यामुळे सरकारला त्यांच्या पुनर्वसन धोरणाचा पुनर्विचार करण्यास आणि त्यात सुधारणा करण्यास भाग पाडले. ही चळवळ भारताच्या इतिहासातील सर्वात दीर्घकाळ चालणारी पर्यावरण चळवळ आहे, जी राजकीय पक्ष आणि सामाजिक चळवळींमधील वियोगाची हळूहळू प्रक्रिया दर्शवते.

5. अप्पिको चळवळ :-

१९८३ मध्ये, कर्नाटक राज्यातील उत्तर कन्नड आणि शिमोगा जिल्ह्यांमध्ये नैसर्गिक जंगलांची तोड आणि व्यापारीकरण आणि प्राचीन उपजीविकेच्या साधनांचा नाश वाविरुद्ध अप्पिको चळवळ सुरू झाली. पश्चिम घाटाचा भाग असलेल्या उत्तर कन्नडमधील वन जिल्ह्यात समृद्ध वनसंपदा आहे आणि काळी मिरि आणि वेलची सारख्या नगदीपिकांसाठी योग्य सूक्ष्म हवामान आहे. वसाहतवादी राजवटीत, वन विभागाने या भागातील संसाधनांचा वापर केला, जसे की जहाज बांधणीसाठी सागवानाची झाडे तोडणे आणि लाकूड आणि इंधन लाकूड मुंबईत पाठवणे. अप्पिको चळवळीने सध्याचे वनक्षेत्र जपण्याचा, झाडे तोडलेल्या जमिनीचे पुनर्संचयित करण्याचा आणि संवर्धनासाठी वनसंपत्तीचा जबाबदारीने वापर करण्याचा प्रयत्न केला. या चळवळीमुळे गावकऱ्यांमध्ये व्यावसायिक आणि औद्योगिक हितसंबंधांमुळे त्यांच्या जंगलात निर्माण होणाऱ्या पर्यावरणीय धोक्याबद्दल जागरूकता निर्माण झाली, ज्यामुळे वन धोरणात बदल झाले. ही चळवळ उत्तर कन्नड आणि शिमोगा जिल्ह्यातील संपूर्ण सिरसी वन विभागाच्या आठ भागात पसरली.

6. तेहरी धरण संघर्ष :-

मुंदरलात बहुगुणा यांच्या नेतृत्वाखाली उत्तराखंडमधील टिहरी येथे भागीरथी नदीवर बांधण्यात येणाऱ्या धरणाचा निषेध करण्यात आला होता, कारण धरणामुळे स्थानिक लोकसंख्येचे मूळ उद्योग टाकते जाईल आणि नाजूक परिसंस्थेला त्रास होईल. १९८० आणि १९९० च्या दशकात, टिहरी धरणाने व्यापक आकर्षण निर्माण केले. मुख्य चिंता म्हणजे टिहरी शहराचे पाण्यासाठी जाणे आणि भूकंपांना बळी पडण्याची शक्यता असणे. मुंदरलात बहुगुणा सारख्या प्रसिद्ध व्यक्तींच्या पाठिंब्यानेही, चळवळीला राष्ट्रीय आणि जागतिक स्तरावर पुरेसा सार्वजनिक पाठिंबा मिळवता आला नाही.

पर्यावरण आणि महिला :-

अभ्यासानून असे दिसून आहे आहे की महिला नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन आणि पर्यावरणीय पुनर्वसनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. त्या विशेषतः ग्रामीण किंवा पर्वतीय भागात त्यांच्या स्थानिक जातवरासाठी जवळच्या असतात आणि निसर्गाशी त्यांचा जवळचा संबंध असतो. हे जवळचे नाते त्यांना परिसंस्थांचे परिपूर्ण व्यवस्थापक बनवते. भारतीय महिला पदपूषण रोखण्यात, पर्यावरणाचे संरक्षण, संवर्धन, संवर्धन आणि संवर्धन करण्यात अग्रसर राहिल्या आहेत. चांगल्या पर्यावरणासाठी त्यांची तीव्र इच्छा, समर्पण आणि समर्पण यामुळे त्यांना पर्यावरण प्रदूषणाविरुद्ध कुसेद्वर बनवते आहे. आपल्या देशातील महिलांनी त्यांच्या वेगवेगळ्या अनुभवांमुळे पर्यावरण वादविवादात एक वेगळा दृष्टिकोन आणता आहे. प्रत्यक्षात, त्यांनी देशातील अनेक महत्त्वाच्या पर्यावरणीय चळवळींमध्ये पुढाकार घेतला आहे, ज्यात समाविष्ट आहे:

1. १७३० मध्ये अमृता देवी बानी त्यांच्या मुली आशू रानी आणि भागू यांच्यासह राजस्थानातील मारवाड येथील खेजरी गावात जोधपूरच्या तत्कालीन महाराजांनी तोडलेल्या हिरव्या झाडांना वाचवण्यासाठी आपले प्राण अर्पण केले. विश्वी चळवळ ही ३९३ हून अधिक विश्वी किंवा विश्वी पंथाच्या सदस्यांची ऐतिहासिक कहाणी आहे, ज्यांनी खेजरी झाडे वाचवण्यासाठी आपले जीवन समर्पित केले.

2. चिपको चळवळीत महिलांनी लक्षणीय संख्येने भाग घेतला होता, गावातील महिलांनी झाडे तोडण्यापासून रोखण्यासाठी आणि जंगलांवर अवलंबून असलेल्या त्यांच्या उपजीविकेचे रक्षण करण्यासाठी संघर्ष केला.

3. मेधा पाटेकर यांनी नर्मदा बचाव आंदोलनाचे नेतृत्व केले, ही चळवळ नर्मदा खोऱ्यातील पर्यावरण आणि परिसंस्थांचे रक्षण करण्यासाठी होती. संघटनेच्या अनेक निदर्शनांमध्ये महिलांनी लक्षणीय संख्येने भाग घेतला.
4. पर्यावरण संरक्षणासाठी न्यायालयात लढणा या भारतीय महिलांना आठवण ठेवणे, जसे की इंदूरच्या श्रीमती सरता शिपाटी, सिमरौर जिल्ह्यातील किकारी देवी, राजस्थानच्या कृष्णा देवी आणि इतर अत्यंत महत्वाचे आहे.
5. २००७ मध्ये, उत्तराखंडमधील कोसी नदीच्या उगमस्थानापर्यंत पदयात्रा काढण्याचा राधा बहेन आणि इतर स्थानिकांनी पदयात्रा काढली होती. त्यांच्याद्वारे स्थानिकांनी त्यांना उत्तराखंडच्या नद्यांना असलेला धोका किती आहे हे लक्षात आले. तेव्हापासून उत्तराखंड नदी बचाव आंदोलन सरकारशी जोरदार तवा देत आहे.

भारतात पर्यावरण चळवळीचे महत्त्व :-

विकास आणि पर्यावरणाचा समतोल राखण्याच्या गरजेबद्दल जनजागृती वाढवणे.

नैसर्गिक संसाधनांच्या व्यवस्थापनासाठी समन्वित समुदाय-आधारित नोकरशाही नसलेले मॉडेल प्रकल्प तयार करणे.

वनसंपत्ती वापरण्याचा अधिकारसह आदिवासींच्या हक्कांचे संरक्षण करावे

वनसंपत्तीवर अवलंबून असलेल्या जवळच्या लोकांसाठी उदरनिर्वाहाचे साधन जतन केले.

सांस्कृतिक विस्थापन आणि जमिनीचा -हाम धांवण्यासाठी इको रिस्टोरेशनचा वापर करून पर्यावरणीय कल्याणाला प्रोत्साहन दिले.

पर्यावरणीय चळवळीचा निष्कर्ष :-

भारतीय संविधान पर्यावरणाचे रक्षण करण्याच्या महत्त्वावर भर देते, कारण ते आपल्या सांस्कृतिक मूल्यांचा एक मूलभूत भाग आहे पर्यावरण (संरक्षण) कायदा, १९८६, पर्यावरणाची व्याख्या पाणी, हवा, जमीन आणि त्याचे परस्परसंबंध अशी करते. नागरिकांवर जंगले, तलाव, नद्या आणि वन्यजीवांसह नैसर्गिक पर्यावरणाचे संरक्षण आणि सुधारणा करणे आणि सजीव प्राण्यांबद्दल करणा दाखवणे बंधनकारक आहे संविधान कल्याणकारी राज्य निर्माण करण्यावर देखील लक्ष केंद्रित करते, ज्यामध्ये निरोगी पर्यावरण हा एक महत्त्वाचा घटक आहे. सार्वजनिक साहभाग वाढविण्यासाठी, पर्यावरण जागरूकता वाढवण्यासाठी आणि पर्यावरण संरक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी या तरतुदी समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे

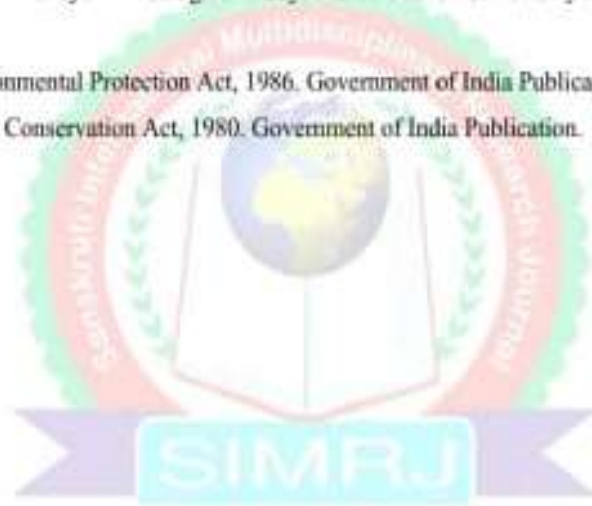
शाश्वत विकास आणि वाढ सुनिश्चित करण्यासाठी जागतिक आणि देशांतर्गत प्रयत्न केले जात आहेत. G-20 ने गांधीनगर अमलबजावणी रोडमॅप आणि गांधीनगर माहिती प्लॅटफॉर्म (GIR-GIP) अंतर्गत संसाधन कार्यक्षमता परिपक्व अर्थव्यवस्था उद्योग पुती (RECEIC), शाश्वत आणि लवचिक निळ्या/महासागर-आधारित अर्थव्यवस्थेसाठी उच्च-स्तरीय तंत्रे (HLPSRBE) आणि वन आग आणि खाण प्रभावित क्षेत्रांच्या जमीन पुनर्संचयनावरील जागतिक आघाडी सुरु केली.

५ जून २०२३ रोजी, भारत सरकारच्या पर्यावरण, वने आणि हवामान बदल मंत्रालयाने जागतिक पर्यावरण दिन साजरा केला, ज्यामध्ये मिशन लाईफवर भर देण्यात आला. पंतप्रधानांनी सीओपी२६ दरम्यान प्लासगो येथे झालेल्या जागतिक नेत्यांच्या शिखर परिषदेत लाईफ किंवा पर्यावरणासाठी जीवन्मौलीची कल्पना मांडली. पर्यावरणाच्या दृष्टीने जबाबदार वर्तन आणि जीवन्मौली स्वीकारण्यासाठी जागतिक स्तरावर पुन्हा प्रयत्न करण्याची त्यांनी जोरदार विनंती केली.

संदर्भ ग्रंथ सूची :-

- 1) डॉ बी एम. कन्हाडे सामाजिक चळवळीचे समाजशास्त्र, प्रकाशक मनोहर पिंपळपुरे, जून 2011
- 2) तुकाराम जाधव / महार पार्टील सुवर्ण महोत्सवी वर्ष, महाराष्ट्र, वार्षिकी 2010, प्रकाशक युनिक अँकेडमी
- 3) धनश्याम शहा, अनुवाद प्राची चिकटे भारतातील सामाजिक चळवळी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, 2011.
- 4) अनुवाद. सुनंदा कोगेकर, संपादक धनश्याम शहा दलितांची अस्मिता आणि राजकारण, डायमंड पब्लिकेशन्स पुणे, 2008.
- 5) संपादक राम जगताप कर्ती माणसं, ऑगस्ट 2011.
- 6) बहुगुणा, सुंदरलाल. Chipko: India's Civilizational Response to the Forest Crisis. Rupa Publications, 2000.
- 7) पाटकर, मेधा. Narmada: A Valley Rises. People's Publishing House, 1999.
- 8) रीच, अरुंधती. The Greater Common Good. India Book House, 1999.
- 9) मेनन, एन. आर. Silent Valley: Whispers of a Forest. Kerala Forest Research Institute, 1983.
- 10) कस्तुरीरंगन, के. Silent Valley: An Ecological Study. Indian Council of Forestry Research and Education, 1987
- 11) भारत सरकार. Environmental Protection Act, 1986. Government of India Publication.
- 12) भारत सरकार. Forest Conservation Act, 1980. Government of India Publication.

ज्ञान, विज्ञान आणि नृसंस्कार यांच्याशी निगडितपणाने - शिक्षणसंस्था डॉ. वासुदेवी साठ्वडे
Shri Swami Vivekanand Shikshan Sanstha, Kolhapur's

KAKASAHEB CHAVAN COLLEGE, TALMAVALE

Tal. Patan, Dist. Satara, Maharashtra
Affiliation : Shivaji University, Kolhapur
(NAAC Grade : B++ with 2.77 CGPA)

One Day Online
NATIONAL MULTIDISCIPLINARY CONFERENCE
On
"Innovation for Sustainable Development and Restoration of Environment"

Certificate

This is to certify that Mrs. Sarkale Tejashri Tanaji
of Venutai chavan college, Karad
has
presented paper in One Day Online National Multidisciplinary Conference on "Innovation for
Sustainable Development and Restoration of Environment" organized on Thursday, 6th March, 2025.

The title of the paper is "भारतातील प्रमुख पथविरागीय चकवळीचा अभ्यास: एक

ऐतिहासिक दृष्टीक्षेप"

Dr. S. K. Naik
Conference Coordinator

Dr. D. M. Bhise
Coordinator, IQAC

Prof. (Dr.) U. E. Salunkhe
I/C Principal